

Eendenkooien in Rijnland in de vroegmoderne tijd

Milja van Tielhof¹

47

Tegenwoordig zijn eendenkooien in Nederland een vrij zeldzaam verschijnsel, maar in het verleden waren er honderden. In een eendenkooi worden wilde eenden gelokt en gevangen. Hij bestaat uit een waterplas met één of meer vangpijpen, omringd door een klein bos. De eenden worden in de verleiding gebracht om in één van de vangpijpen te gaan kijken door een speciaal getraind hondje dat die kant op loopt en daarmee de nieuwsgierigheid van de vogels opwekt. Wanneer ze binnen zijn, komt de kooiker te voorschijn bij de ingang van de pijp en maakt de eenden door zijn verschijning bang. Ze vluchten in de steeds smaller wordende pijp totdat ze aan het einde geen kant meer op kunnen. Een kooi kan alleen met succes worden geëxploiteerd wanneer de omgeving aantrekkelijk is voor eenden. Een rustig en stil gebied met veel water biedt de beste kansen. Men vindt de kooien daarom in laaggelegen, natte gebieden. De meeste worden nu nog aangetroffen in het Hollandse, Gelderse en Brabantse rivierengebied, op de Waddeneilanden en langs de Friese en Groningse waddenkust. Verder zijn er nog enige kooien in de veenweidegebieden van Holland, Utrecht, de kop van Overijssel en Friesland.²

Het is niet bekend wanneer eendenkooien voor het eerst werden geëxploiteerd. Zeker is dat ze omstreeks het midden van de vijftiende eeuw voorkwamen in het gebied rond de grote rivieren en dat daar in de zestiende eeuw de ene na de andere kooi werd ingericht.³ Uit de zestiende eeuw dateert ook de oudste landsheerlijke wetgeving met betrekking tot de kooikerij: een plakkaat uit 1550. De uitvaardiging daarvan werd gemotiveerd met een verwijzing naar de al enige jaren optredende grote toename van het aantal kooien in Holland en het land van Arkel, en naar de schade die de eenden berokkenden, onder andere aan nabijgelegen weilanden en akkers. De kooien werden toen overigens altijd vogelkooien genoemd, niet omdat men er allerlei soorten vogels ving, maar omdat eenden destijds 'entvoghels' of eenvoudig 'vogels' werden genoemd. In het kader van een onderzoek naar de geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland ben ik gestuit op een aanzienlijk aantal eendenkooien.⁴ In dit artikel wil ik de verspreiding van kooien vooral plaatsen in de landschappelijke en waterstaatkundige ontwikkelingen van de zestiende tot en met de achttiende eeuw.

De verspreiding van kooien in Rijnland tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw

Het gebied dat tot het hoogheemraadschap van Rijnland behoorde – globaal de regio tussen Haarlem, Amsterdam, Den Haag en Gouda – was in de vroegmoderne tijd buitengewoon waterrijk. In het noordelijk gedeelte lag het grote Haarlemmermeer, dat pas in de negentiende eeuw ingepolderd zou worden. Verder naar het zuiden lagen onder meer de Kagerplassen en de Braassemermeer. Het polderland was voorzien van talloze sloten en weteringen. Door het vele water was het gebied aantrekkelijk voor eenden.

Op de verschillende overzichtskaarten die het hoogheemraadschap liet maken

¹ Met dank aan Bart Ibelings, Bas van Bavel en Petra van Dam voor hun suggesties naar aanleiding van een eerdere versie van dit artikel.

² M. Poldervaart, 'Eendenkooien, een typisch Nederlandse creatie', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 17 (1999), 49-53; G.D. van der Heide en T. Lebrecht, *Achter de schermen. Een boek over eendenkooien* (Heiloo 1944); S. Dijkhuizen, *Eendenkooien* (Zutphen 1980). In F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Leiden/Zwolle 1978), 176, een kaartje met de in de jaren 1970 nog bestaande kooien in Nederland. Vele stille en slecht ontwaterde gebieden in Drente hebben zich in het verleden geleend voor de vestiging van eendenkooien. Volgens Luning zijn er wel 160 kooien, vangpijpen en andere vanginstellingen in Drente geweest. H.M. Luning, 'Drentse eendenkooien, hutten, hussen en glupen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 120 (2003), 1-31, aldaar 24.

³ Poldervaart, 'Eendenkooien', 51; B. van Bavel, 'Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied. Aanleg en vroegste exploitatie', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002), 16-20, aldaar 16.

⁴ Dit artikel is ontstaan in het kader van het onderzoeksproject 'Rijnland 750 jaar' aan de Vrije Universiteit. Binnen dit project werk ik met P.J.E.M. van Dam aan een nieuwe geschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland in de periode tot 1856.

zien we dan ook heel wat kooien getekend. De oudste kaart die in opdracht van Rijnland vervaardigd is, bestaat in feite uit een verzameling losse kaarten van de verschillende dorpen. Het werk eraan is in de periode 1610-1615 verricht door Floris Balthasar van Berckenrode, daarbij geassisteerd door zijn zoon Balthasar Florisz van Berckenrode.⁵ Volgens Van der Heide en Le Bret, auteurs van het boekje *Achter de schermen. Een boek over eendenkooien*, zouden hierop geen kooien zijn getekend,⁶ maar bij nadere inspectie blijken de kleine rechthoekjes, van binnen open en aan de rand met bomen omgeven, symbool te staan voor vogelkooien. Deze pictogrammen worden vooral aangetroffen in de veenweidegebieden, bijvoorbeeld in de dorpen Alphen (negen) en Hazerswoude (twaalf). In totaal vindt men op deze kaart dertig eendenkooien binnen de grenzen van het hoogheemraadschap.⁷ We zullen echter nog zien dat het zeer de vraag is of de kaart op dit punt betrouwbaar en compleet is.

Op de kaart die Rijnland in 1647 liet maken, liggen nog slechts zeventien kooien. Sommige zijn nog steeds als pictogram weergegeven, nu soms voorzien van het bijschrift 'coy'.⁸ Andere zijn getekend als kooiplassen met vier vangpijpen. Ten opzichte van de oudste kaart zijn er hier en daar kooien bijgekomen, maar op andere plaatsen zijn ze verdwenen. Opvallend is dat in het ambacht Hazerswoude de situatie ingrijpend is veranderd: in de polder Rietveld aldaar is nog slechts één kooi, terwijl er op de oudste kaart zeven waren. Niet ver daarvandaan zijn eveneens kooien verdwenen: in de polder Nesse in Alphen bijvoorbeeld en in het blok 'Hazerswoude Bovenweg'. Een eerste indruk op grond van deze kaarten is dat in de loop van de zeventiende eeuw enerzijds nogal wat kooien werden gesticht, maar mogelijk ook, om wat voor reden dan ook, verlaten. Op de kaarten alleen kunnen we echter niet blind varen, en gelukkig zijn er meer bronnen.

In 1632 werden in Holland alle belastbare gronden, huizen, kooien et cetera in Holland geregistreerd, het zogenaamde 'redres van de verponding'. In dat kader werden in Rijnland 33 kooien geïnventariseerd. Ze volgen hieronder, met de vastgestelde belastingaanslag.⁹

5 Van deze kaart zijn verschillende versies gemaakt en bewaard gebleven, zowel in manuscript als in druk. Op basis van de deelkaarten zijn indertijd ook enkele overzichtskaarten in manuscript samengesteld, om aan de wand te hangen. Een heel fraai exemplaar dat werd aangeboden aan prins Maurits is in facsimile uitgegeven, met een inleiding over de totstandkoming van de kaart: K. Zandvliet (red.), *Prins Maurits' kaart van Rijnland en omliggend gebied door Floris Balthasar en zijn zoon Balthasar Florisz van Berckenrode in 1614 getekend* (1989). Ik heb gebruik gemaakt van de facsimile uitgave van de kaartbladen die binnen Rijnland vermoedelijk het meeste gebruikt werden: *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615* (Alphen a/d Rijn 1972).

6 Van der Heide en Le Bret, *Achter de schermen*, 133.

7 In de zogenaamde 'ingenomen landen' ten oosten van de Gouwe, polders die op Rijnland afwaterden maar strikt genomen niet tot Rijnland behoorden, lagen er ook nog enkele, bijvoorbeeld in de polder Broekvelden in Zwammerdam. Zie hierover John van Gemeren, 'Speuren naar eendenkooien in de Reeuwijkse polders', *Reeuwijkse reeks* 19 (2004) 38-41.

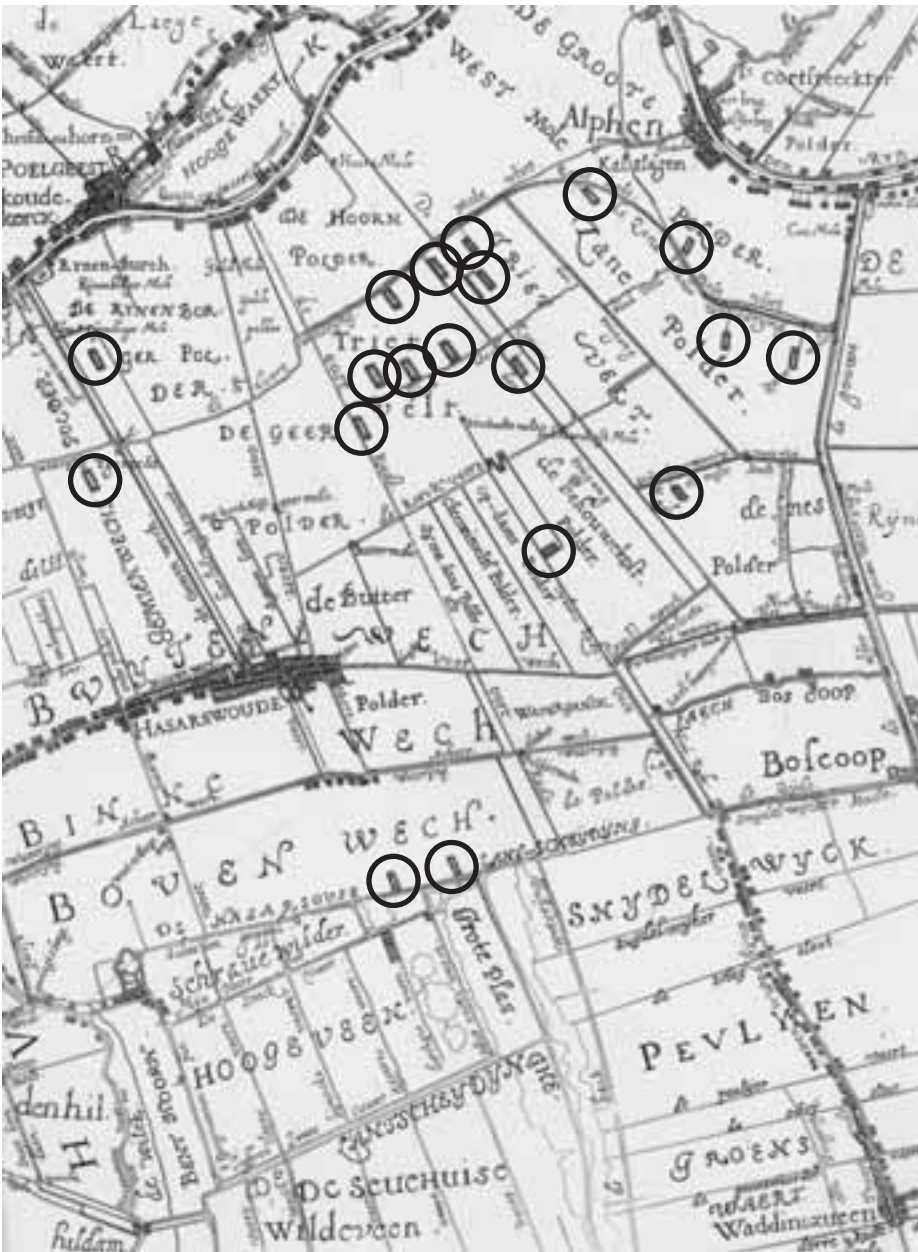
8 Gemaakt door de landmeters Steven van Broeckhuysen en Jan Jansz Douw, en aanwezig in de kaartenverzameling van Rijnland nr. A 4270-4281. Zie ook G. 't Hart, 'De kaart van Rijnland van 1647', *Caert-Thresoor* 4 (1985), 12-15.

9 Nationaal Archief, Den Haag (verder: NA), Financiering van Holland inv.nrs. 467 en 559. De aanslag is in guldens, stuivers en penningen. A.G. van der Steur, 'Vogelkooien rond Leiden in 1628', *Rijnland* 11 (1966), 334, heeft deze bronnen gebruikt voor een iets beperkter gebied dan geheel Rijnland.

10 Zandvliet (red.), *Prins Maurits' kaart*, 3-4.

<i>Plaats</i>	<i>aantal kooien</i>	<i>aanslag in de verponding</i>
Vijfhuizen	1	3:0:0
Noordwijkerhout	1	2:0:0
Voorhout	1	2:4:1
Warmond	1	6:13:8
Esselijkerwoude	3	25:5:8
Veur	1	5:0:0
Stompwijk, Tedingerbreek, Wilsveen	1	5:16
Zoetermeer	8	31:10
Zoetermeerse Meerpolder	1	6:0:0
Zegwaard	1	4:0:0
Hazerswoude	13	166:6:10
Middelburg	1	30:0:0
Totaal	33	287:16:3

Hoewel het totale aantal kooien in het belastingregister weinig afwijkt van het aantal op Rijnlands oudste kaart, zijn de verschillen bij nader inzien groot. De kooien in de hele zuidwesthoek van het hoogheemraadschap ontbreken zowel op de kaart van 1615 als op die van 1647 (Veur, Zoetermeer, Stompwijk-Tedingerbreek-Wilsveen, Zegwaard), evenals die in Voorhout en Noordwijkerhout. Zou het kunnen dat de kaartmaker niet de moeite heeft genomen ze te documenteren? Dat lijkt mij niet onmogelijk, vooral gezien het feit dat de oudste kaart verspreid over een lange periode is gemaakt. Juist Zoetermeer, Stompwijk en Zegwaard heeft Floris Balthasar al in 1610 in kaart gebracht, maar daarna heeft hij het werk een tijd laten liggen, om pas vanaf 1613 intensief aan de slag te gaan met alle overige ambachten.¹⁰ Misschien heeft hij toen pas besloten de kooien op te nemen. Gezien de aanslag in de verponding zijn het vooral de wat kleinere vanginstellingen die op de kaarten ontbreken, dus misschien ging het in deze gevallen vaak om een

1. De vele eendenkooien in Hazerswoude en Alphen, op een detail van de kaart van Rijnland, gemaakt door Floris Balthasar en Balthasar Florisz van Berckenrode, 1615. Bron: *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615* (Alphen a/d Rijn 1972). Met dank aan Rob van Iterson voor het bewerken van de kaart.

enkele vangpijp die geen bepalend element in het landschap vormde. Het was dan niet de moeite waard om ze op te nemen. We moeten bedenken dat Rijnland als hoogheemraadschap met vogelkooien in principe niets te maken had. Het waren geen relevante objecten die om waterstaatkundige redenen op de kaart moesten komen, zoals de boezemwateren en de molens.

Moeilijker te verklaren zijn de kooien die wel op de kaarten staan maar niet voor de belasting zijn aangeslagen, waarbij vooral de situatie in Alphen opvallend is. De kaart van 1615 bevat negen kooien in dit ambacht, en die van 1647 zeven, maar in het redres van de verponding van 1632 komen ze geen van alle voor. Waren ze buiten gebruik geraakt en daarom fiscaal oninteressant, maar nog wel herkenbaar aanwezig in het landschap? Was er sprake van een grootschalige belastingontduiking of gold er een speciale regeling voor Alphen? Ik heb er geen verklaring voor gevonden. Hoe dan ook, het is duidelijk dat noch de kaarten noch het belastingregister een limitatief overzicht bieden. Ze vullen elkaar eerder aan. Voor een globale schatting van het aantal eendenkooien in Rijnland in de eerste helft van de zeventiende eeuw is vijftig daarom aannemelijker dan dertig.

Voor een deel zullen de afwijkingen tussen de beide kaarten en het belastingkohier

eenvoudig voortkomen uit het feit dat ze op verschillende tijdstippen zijn ontstaan, namelijk in 1615, 1632 en 1647. Nieuwe kooien werden gesticht, andere werden verplaatst of verlaten. Vermoedelijk vertoonde de kooikerij in de zeventiende eeuw zoveel dynamiek dat de situatie op elk van de drie momentopnamen nogal wat verschilde.

Alle bronnen suggereren dat de kooien zeer ongelijk verspreid lagen over de ambachten. De 'kooidichtheid' moet in de eerste helft van de zeventiende eeuw zeer hoog zijn geweest in Hazerswoude, Alphen en Zoetermeer. Het is bekend dat kooien vaak werden aangelegd in percelen die nergens anders bruikbaar voor waren, zelfs niet als weide of als hooiland. Dit argument werd genoemd door Gerrit Jansz Moijenkint die aan het einde van de jaren 1630 een eendenkooi oprichtte in Wassenaar, bij het huis Persijn. Het ging om een oude kooi die in 1578 al teniet was gegaan, maar hij wilde de kooi weer in gebruik nemen omdat het om zeer slechte landen ging die niets opbrachten.¹¹ De kooi lag in dit geval op een tussen twee zandruggen ingeklemde veenstrook. De kwaliteit van de grond hing natuurlijk sterk af van het waterbeheer en het is dan ook niet verbazingwekkend dat de waterstaatkundige ontwikkelingen het kooibedrijf sterk hebben beïnvloed.

De rol van bepoddering, verveningen en droogmakerijen

Sinds de vijftiende eeuw verschenen er in Rijnland molens om de wateroverlast te bestrijden, maar tevens bleef een deel van het land tot in de zeventiende eeuw onbepolderd. Veel polders zelf werden alleen in het voorjaar en de zomer bemalen en stonden de rest van het jaar onder water. Eenden komen 's winters af op blank staande polders.¹² Het polderland was dus zeer 'eendvriendelijk'. In de loop van de zeventiende eeuw kwam het op veel plaatsen onder invloed van de stijgende grondprijzen tot grote investeringen om de kwaliteit van de grond te verbeteren. Op de geestgronden kwam dit bijvoorbeeld tot uiting in zandafgravingen, in de veengebieden was de meest in het oog vallende maatregel het aanbrengen of verbeteren van de bemaling. Wanneer plannen rezen om de waterstand zo te verbeteren dat de polder niet alleen in de zomer maar het gehele jaar door droog zou staan, dreigde de kooiker grote schade te lijden. In het gebied dat in 1648 verenigd zou worden tot de polder Rietveld in Hazerswoude ontstonden hierover dan ook grote conflicten.

Het eerste conflict speelde zich af in de Behoudenkostpolder, een kleine polder die in 1567 was gesticht.¹³ Hij was ongeveer tweehonderd morgen¹⁴ groot en lag in het oosten van Hazerswoude, tegen de grens met Alphen en Laag Boskoop aan. De bepoddering op zichzelf maakte vogelen niet onmogelijk. Rond 1630 waren er twee vogelkooien in de polder, waarvan er een in 1610 was gesticht. De kooikerij werd echter bedreigd door de radicale verbetering van de ontwatering die rond 1630 werd gerealiseerd. De kaden werden verhoogd en de molen bleef nu zomer en winter in bedrijf. De eigenaar van één van de eendenkooien werd onmiddellijk getroffen en wendde zich daarom tot dijkgraaf en hoogheemraden. Ieder jaar in september verpachtte hij naar eigen zeggen zijn kooi met erbij gelegen hooilanden aan de meest biedende, en in plaats van de tweehonderd gulden die hij al jarenlang daarvoor kreeg, was dat nu niet meer dan 152 gulden. Hij weet zijn schade aan de ongebruikelijk hoge bekading en het al even ongewone uitmalen. Volgens hem was de intensivering van de bemaling sowieso belachelijk, want de landen in de Behoudenkostpolder waren de allerslechtste van Hazerswoude en zouden door de bemaling nauwelijks méér opbrengen dan nu, tenzij men ze tegen exorbitant hoge kosten zou 'toemaken' (verbeteren).¹⁵ Een poging om een steenrots of een berg zand vruchtbaar te maken had meer kans van slagen, aldus de getroffen eigenaar van de kooi.¹⁶ De betrokkene was mr. Hugo de Block, een raadsheer van het Hof van Holland, en voor een krachtig pleidooi draaide hij zijn hand niet om. Waarschijnlijk werd een schadevergoedingsregeling getroffen. In 1641 gaf Rijnland het polderbestuur namelijk toestemming om enige infrastructurele ingrepen te doen

11 F.C.J. Ketelaar, 'De rechtsgeschiedenis van de eendenkooi', *Rijnland* 11 (1966) 297-328, echter afgedrukt met de oorspronkelijke paginering (het betreft een scriptie), lopend van p. 1 tot p. 32. Als bijlage II op p. 26-32 een sententie van het Hof van Holland van 31-1-1639.

12 Van der Heide en Lebret, *Achter de schermen*, 132; A. Bicker Caarten, *Stenen poldermolens in Rijnland. Bijdrage tot de kennis van windwatermolens in het hoogbeemraadschap van Rijnland* (Zaltbommel 1981), 48.

13 Hoogheemraadschap Rijnland, Oud Archief (verder: OAR), inv.nr. 219, fol. 91r, consent 10 mei 1567.

14 Een Rijnlandse morgen is circa 0,85 ha.

15 Het toemaken van grond houdt in dat de kwaliteit ervan wordt verbeterd door vermenging met aarde, zand of mest.

16 Zie zijn repliek, ongedateerd (circa 1630) in OAR, inv.nr. 4433.

teneinde de polder zowel in de zomer als in de winter droog te houden, en daartegen werd toen niet geprotesteerd.¹⁷

Niet veel later werd de waterbeheersing in dit gebied opnieuw verbeterd door samenvoeging van vele kleine poldertjes, samen met enige nog onbepolderde landen, tot de polder Rietveld. In totaal lagen er toen in dit gebied, behalve de kooi van raadsheer De Block, nog veertien andere eendenkooien, zo blijkt uit stukken uit het polderarchief.¹⁸ De stichting van de polder was zondermeer bedreigend voor de eigenaars van de kooien. Geconfronteerd met de lagere waterstanden, kozen enige van hen voor onderbemaling. Na de stichting van de polder Rietveld in 1648 verschenen er dus meerdere kleine molentjes, speciaal bestemd om water in de kooiplassen te malen. Desondanks waren binnen enkele jaren al vier kooien verlaten en de overige waren door de verlaging van de waterstand zo achteruitgegaan dat ze het nauwelijks waard waren in stand gehouden te worden, aldus een verklaring van een schepen en een ingeland van Hazerswoude.¹⁹ Irrigatie was dus lang niet altijd een afdoende oplossing. Veel van de kooien in de polder Rietveld zijn op den duur dan ook verdwenen.

Bij conflicten konden de gezamenlijke ingelanden van de polder er dus voor kiezen de kooiker schadeloos te stellen voor de door hem gederfde inkomsten. De kooiker nam dan verder genoegen met kleinere vangsten of stopte met de exploitatie. Een andere mogelijkheid was onderbemaling, en deze optie werd ook buiten de polder Rietveld toegepast. Rijnland gaf onder meer consent (toestemming) voor irrigatiemolentjes voor een kooi in de Lagewaardse polder in Koudekerk in 1658, en een in Esselijkerwoude, vermoedelijk in de latere Kooipolder. De molentjes maalden het water de wedde of kooiplas in.²⁰ Ze vormen in de vergunningenregisters een merkwaardige uitzondering temidden van de vele consenten voor molens die de wateroverlast juist moeten bestrijden.

Terwijl de aanleg van een kooi normaal gesproken het graven van een vijver vereiste, waren de werkzaamheden een stuk geringer in gebieden waar door turfwinning veenplassen waren ontstaan. In het begin van de zestiende eeuw was men in Holland onder invloed van de stijgende turfprijzen begonnen met het radicaal afgraven van bestaande veenlagen. In plaats van alleen de bovenste lagen tot aan de grondwaterspiegel te verwijderen, zoals tot dan toe gebruikelijk was geweest, liet men zich door het grondwater niet meer storen. Het veen werd opgebaggerd van onder de waterspiegel, tot op de kleibodem. De bagger werd vervolgens uitgespreid, gedroogd en in turven gesneden. Deze techniek van turf winnen wordt slagturven genoemd. Aan de nog bestaande eendenkooien in de kop van Overijssel is te zien hoe men heeft kunnen profiteren van het door vervening ontstane landschap van plassen en daartussen gelegen resterende stroken land, indertijd gebruikt om de bagger op te laten drogen, de zetakkers. Waarschijnlijk is uit de voorgeschiedenis van het landschap – de grote rijkdom aan wateren – te verklaren dat alleen in Overijssel nog vogelkooien voorkomen met meerdere kooiplassen.²¹ Het kooibos, dat diende als beschutting van de plas en de vangpijpen, was relatief gemakkelijk aan te leggen wanneer de zetakkers ter plekke in het verleden waren bepoot met wilgen of dergelijke. De wetgeving op turfwinning vereiste namelijk dat de resterende zetakkers verstevigd en beplant werden om verder landverlies te voorkomen.

2. De eendenkooi in het blok Spoelwijk in het ambacht Middelburg, een langgerekt ambacht iets ten oosten van de Gouwe gelegen. Deze kooi werd in 1632 voor een relatief hoog bedrag aangeslagen in de verpondingen. De vorm komt dicht in de buurt van het zogenaamde roggenei-model. Bron: facsimile uitgave van de derde druk van de kaart van Rijnland, door Steven van Broeckhuysen en Jan Jansz Douw, herzien door Melchior Bolstra: *Kaartboek van Rijnland 1746*. Met een inleiding van G. 't Hart (Alphen a/d Rijn 1969).

17 OAR, inv.nr. 226, fol.233r, consent 7 september 1641.

18 Hoogheemraadschap van Rijnland, Archief van de polder Rietveld, inv.nr. 37, stukken betreffende het proces over de betaling van de verpondingsomslag van de vogelkooien 1654.

19 OAR, inv.nr. 4597, verklaring afgelegd op 2 juni 1654.

20 Bijvoorbeeld OAR, inv.nr. 216, fol. 162v, consent 10 juli 1546 aan een inwoner van Jacobswoude (Esselijkerwoude); OAR, inv.nr. 228, fol. 135r, consent met betrekking tot vogelkooien in de polder Rietveld in Hazerswoude, 5 oktober 1652; OAR, inv.nr. 229, fol. 113v-114r., consent voor een wipwatermolentje ten behoeve van een vogelkooi in de Lagewaardse polder in Koudekerk, 22 juni 1658.

21 Poldervaart, 'Eendenkooien', 51.

Het stichten van een vogelkooi was een manier om uitgeveend land nog enigszins rendabel te maken. Een enkele keer richtte een landeigenaar een verzoek daartoe aan Rijnland. Op het eerste gezicht is dit vreemd, want het was niet aan het hoogheemraadschap om vergunningen voor eendenkooien af te geven. Toestemming moest komen van de landsheerlijke overheid.²² Bij nader inzien blijkt het verzoek echter voort te vloeien uit de taken en bevoegdheden van Rijnland op het gebied van de turfwinning. De betrokken landeigenaar in Vriezecoop verzocht Rijnland in 1582 toestemming om een vogelkooi aan te leggen in het gebroken land achter zijn woning. De aanduiding gebroken land wijst erop dat het percelen betrof waarin was geslagturfd. Ieder die had geslagturfd, was verplicht zijn land na afloop op een of andere manier zo in orde te brengen dat het niet verder zou afkalven en dat er nog enig profijt van kon worden getrokken om de grondbelastingen te voldoen. Rijnland stond hem toe om daar te zijner tijd een kooi aan te leggen, voorzien van bomen en struiken, en tekende daarbij aan dat dit tot verzekering van de morgengelden (de waterstaatsbelasting) en andere onkosten zou dienen.²³ De vele kooien die volgens het verpondingsregister van 1632 in Zoetermeer lagen, zijn eveneens te verklaren als een gevolg van intensief slagturven. De kooien lagen temidden van slappe, gebroken, en gedeeltelijk nog onbepolderde landen. Zij concentreerden zich in de blokken die 'Bovenweg' en 'Binnenweg' werden genoemd, gelegen direct ten noorden van de landscheiding met Delfland.²⁴ Deze gebieden gingen rond 1670 op in de Driemanspolder, een vroege droogmakerij van een uitgeveend gebied. Bij de droogmaking moest voor acht kooien een schadevergoeding worden geregeld.²⁵ De vele kooien in Zoetermeer blijken dus een tijdelijk verschijnsel te zijn geweest. Ontstaan en verdwijnen hingen rechtstreeks samen met de dynamische ontwikkeling van het landschap die zo kenmerkend is voor grote delen van Holland.

De kooien bij de grote meren

Behalve in de veenweidegebieden zijn er ook eendenkooien geweest in de buurt van de grote meren. Over de aanleg en exploitatie van een kooi in Bennebroek zijn enige bijzonderheden bekend. In 1676 besloot de ambachtsheer van Bennebroek, Adriaen Pauw, een kooi aan te leggen op een stuk land van vier morgen, genaamd het Rottegat, gelegen naast het Haarlemmermeer. De kosten van de aanleg werden geraamd op ruim 2100 gulden:²⁶

150 smienten	75 gulden
50 talingen	30 gulden
300 eenden	150 gulden
4 vangpijpen	200 gulden
800 matten	300 gulden
het uitvoegen (?) van het hout	250 gulden
het maken van de plas	350 gulden
palen en latten tesamen	200 gulden
het overkappen van de pijpen met netten	200 gulden
het kooihuisje	150 gulden
spijkers, touw, nagels	70 gulden
twee honden	30 gulden
arbeidsloon van de timmerman en kooiman	150 gulden
alles samen	2155 gulden

De kooiman Dirk Cornelisz van Borsselen kwam in december 1676 per contract met Pauw overeen de kooi aan te leggen voor maximaal 2100 gulden. Bij de oplevering werden enige mankementen geconstateerd, waardoor Van Borsselen in eerste instantie slechts 1700 gulden ontving en de rest van de betaling naar een later tijdstip werd verschoven. We mogen aannemen dat die resterende som pas betaald is toen de mankementen verholpen waren.²⁷

Een verzameling declaraties en kwitanties doet vermoeden dat de kooi de eerste twee jaar niet is gebruikt. Toen er in 1679 eenden werden gekocht, werden die

22 Namelijk van de houtvester en meesterknapen. Ketelaar, 'De rechtsge-schiedenis van de eendenkooi', 10.

23 OAR, inv.nr. 220, fol. 47r, consent 1 januari 1582. De grondbezitter, een poorter uit Leiden, wilde de kooi maken in een stuk van circa twintig morgen, veelal gebroken land, dat kennelijk is verslagturfd.

24 Gemeentearchief Zoetermeer, transcriptie door L. van Asperen van het kohier van de verponding te Zoetermeer 1632 (opgesteld 1633) en 1634.

25 OAR, inv.nr. 8552a. Verklaring van H. van Zwieten, 24-2-1670.

26 Gemeentearchief Haarlem (verder: GAH), Archief van de ambachtsheerlijkheid Bennebroek (verder: AAB), inv.nr. 437, plan voor het maken van een vogelkooi te Bennebroek, 1676. De beoogde aanschaf van zowel eenden als smienten en talingen (kleine eendensoorten) is opmerkelijk want tegenwoordig komen die zelden samen in één kooi voor.

27 GAH, AAB, inv.nr. 439. Het contract zelf is helaas niet overgeleverd.

eerst naar Warmond gebracht (men kocht een korf om ze in te doen en gerst voor onderweg) en daar bleven ze een paar weken in de kost. Ze zullen gelogerd hebben in één van de vogelkooien die Warmond toen rijk was. Het ging hier om 92 eenden die op de Amsterdamse kermis werden aangeschaft à zes stuivers per stuk. In 1680 werden nog dertig eenden gekocht, nu voor gemiddeld nog geen vier stuivers. Ook werd in dat jaar een kooihond gekocht. In 1681 volgden nog vijfentwintig smienten voor zes stuivers per stuk. Kennelijk kon men aanvankelijk nergens een geschikte pachter voor de kooi vinden. Er werden daarom tijdelijk kooikers ingehuurd die op basis van een dagloon à twaalf stuivers de kooi in bedrijf hielden.²⁸

Later werd de kooi wel verpacht, maar een groot succes lijkt het nooit te zijn geworden. In de periode 1705-1711 traden Arij en Johannes Sybertsz Kooij als pachters op voor een som van twintig gulden per jaar.²⁹ Dat is wel heel erg weinig, gezien de investering van rond tweeduizend gulden die Pauw gedaan had om de kooi te creëren. De kleine vangsten die de dagloners in 1680 hadden gedaan, waren misschien al een veeg teken geweest: tussen 17 november en 22 december 1680 werden er slechts zestig eenden gevangen, terwijl dit toch midden in het vangstseizoen was.³⁰ In 1763 horen we dat de kooi al een tijdje vervallen is, maar door de toenmalige ambachtsheer weer in orde wordt gemaakt. Begin negentiende eeuw was het definitief gedaan. In de registratie van werkzame vogelkooien die in 1814 werd gemaakt en daarna iedere vijf jaar herhaald, kwam de kooi in Bennebroek nooit voor. De aanleg door Pauw was achteraf gezien waarschijnlijk een onrendabele investering. Dit ehec was moeilijk te voorzien. Ondanks de ligging dicht bij het Haarlemmermeer was het kennelijk een plek waar de eenden niet graag zaten.

In Warmond hebben verschillende kooien gelegen. Op een nauwkeurige kaart van het dorp uit 1667 staan er vier getekend, waarvan één wordt aangeduid als vervallen.³¹ Deze verlaten kooi was de oudste, hij stond als enige van de vier al getekend op de kaart van Rijnland uit 1615.³² Mogelijk heeft de bedijking van het zeer nabij gelegen Hemmeer tussen 1623 en 1630 deze kooi de das om gedaan. Een tweede kooi bevond zich in de Veerpolder, en dan waren er nog twee kooien van de lokale ambachtsheer, de heer van Warmond, dicht bij de Kagerplassen gelegen. Hij had een kleine kooi in de Hofpolder, iets ten oosten van het Huis te Warmond waar hij woonde, en een grote kooi op de plek waar die nog altijd in bedrijf is. Die grote kooi moet uiterlijk in 1623 zijn gesticht, want hij staat op een kaart uit dat jaar.³³ Om zijn vangsten te beschermen vaardigde de heer van Warmond in 1629 een keur uit waarin hij het verstoren van eendenkooien verbood.³⁴

Terwijl de kleine kooi van de heer van Warmond op zeker moment verlaten werd, ging het de grote voor de wind. Het proces van bepoldering van de omliggende landen, dat in het Rietveld voor veel problemen had gezorgd, doorstond de kooi glansrijk. Dit had veel te maken met de dominante positie van de heer van Warmond in de hele omgeving van de kooi. Hij hield daar veel land in erfpacht van de abdijs Leeuwenhorst en dat verhuurde hij aan boeren. Toen er bij hen behoefte ontstond aan bemaling, zette hij in eerste instantie een molen neer die een klein gebied van 32 morgen bemaalde (1665), en later werd dit kooipoldertje uitgebreid en de molen vervangen door een groter exemplaar (1675). De heer van Warmond betaalde de bouw en het onderhoud van de successievelijke molens, en inde het molengeld. Bij de bepoldering werd omzichtig rekening gehouden met de belangen van de vogelarij. Het polderreglement van 1675 bepaalde dat er werd gemalen van 1 maart tot 20 november, en buiten die periode slechts met schriftelijke toestemming van

3. Een bijzonder schilderij van Aelbert Cuyp uit 1647. De eend Sijtje ('Sijtghen') wordt hier geportretteerd op twintigjarige leeftijd. Deze eend werd gehouden vanwege de eieren, waarvan zij er volgens het gedicht op het schilderij altijd wel honderd per jaar had gelegd ('wel hondert eyers tsjaers geleijt, daerom ben ick geconterfeijt'). Drie jaar nadat Cuyp Sijtje had geschilderd, dus in 1650, werd aan het gedicht toegevoegd dat zij op 23-jarige leeftijd was overleden. Bron: Dordrechts Museum.

28 GAH, AAB, inv.nr. 440. Declaraties en kwitanties van uitgaven ten behoeve van de vogelkooi 1677-1681.

29 GAH, AAB, inv.nr. 446. Huurovereenkomst etc.

30 GAH, AAB, inv.nr. 440. Declaraties en kwitanties van uitgaven ten behoeve van de vogelkooi 1677-1681.

31 A.G. van der Steur, *Chaerte van de Vrije Heerlickheydt Warmont. Een pre-kadastrale kaart uit 1667, vervaardigd door Johan Dou(w)* (Alphen a/d Rijn 1985).

32 Deze kooi staat duidelijk getekend in het kaartboek met de ambachten in Rijnland, samengesteld uit manuscript kaartbladen, eveneens gemaakt door Floris Balthasar en Balthasar Florisz. Atlasverzameling Rijnland nr. 5.

33 A.G. van der Steur, 'Aantekeningen betreffende de Warmondse eendenkooi', *Rijnland* 11 (1966), 331-333, aldaar 331.

34 Van der Steur, 'Aantekeningen', 331.

4. Deel van Warmond op een kaart uit 1667. Hierop zijn twee eendekooien te zien. De meest noordelijke wordt aangeduid als 'vervallen kooi'. Mogelijk is hij teloor gegaan als gevolg van de drooglegging van het nabijgelegen Hemmeer tussen 1623 en 1630. Dicht bij het Norremeer ligt de grote kooi van de heer van Warmond. Bron: facsimile uitgave door A.G. van der Steur, *Chaerte vande Vrije Heerlickbeydt Warmondt. Een pre-kadastrale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w)* (Alphen a/d Rijn 1985).

de heer van Warmond. De weilanden moesten dan immers blank staan om eenden aan te trekken. Het water in en om de kooi bleef gescheiden van het polderwater, het stond via een sloot in verbinding met het buitenwater. Het 's zomers gewenste waterpeil was immers verschillend van dat van de omringende weilanden en de molen diende alleen die weilanden, niet de kooi. De in het midden van de polder gelegen kooi bleef dus waterstaatkundig gezien een eilandje. Hij functioneerde desalniettemin als centrale plek van het polderbestuur, want het molengeld moest jaarlijks ('op derde pinksterdag') in de kooi betaald worden. Hetzelfde gold voor de boetes op nalatig dijkonderhoud en dergelijke.³⁵ In 1729 werd de kooi omschreven als 'een welgelegen vogelkooi'. Hij bracht toen een pacht prijs van 155 gulden per jaar op, een veelvoud van het bedrag dat de kooi in Bennebroek circa twintig jaar eerder opleverde. De ambachtsheren deden de kooi in 1729 van de hand. Toen de Warmonder kooi in 1796

opnieuw in de verkoop ging, was er zelfs sprake van een buitengewoon rijke, zeer gerenommeerde, bijzonder goed gelegen en al even goed aangelegde kooi voorzien van een huisje voor de kooiker en zes vangpijpen. Waarschijnlijk hadden de eigenaars kort tevoren land aangekocht en de kooi flink vergroot, waarbij in plaats van vier nu zes vangpijpen waren geplaatst.³⁶

In het noordwesten van het Haarlemmermeer hebben eveneens kooien gelegen. Een kooi aan de Woudweg in Vijfhuizen wisselde tussen 1663 en midden achttiende eeuw regelmatig van eigenaar (vaak grootgrondbezitters die tegelijkertijd de kleine buitenplaats in de buurt van de kooi bezaten), tot hij in 1758 als vervallen werd aangeduid. Waarschijnlijk was de komst van een andere kooi dicht in de buurt, in Vijfhuizerhoek, fataal geworden. De kooiker raakte in grote financiële moeilijkheden en kon de pachtsom niet meer betalen. Dit verklaarde hij onder meer uit de vestiging van de nieuwe kooi.³⁷ Deze werd in de onbepolderde weilanden onder Vijfhuizen gesticht en werd aan drie kanten door het water van de Haarlemmermeer omgeven. Daarmee lag hij waarschijnlijk gunstiger dan de oude, die slechts aan één zijde aan het meer grensde.³⁸ Op overzichtskaarten en detailkaarten van Rijnland treft men verder nog kooien aan in Hillegom, op het eiland Abbenes en op Ruigoord (in het IJ ten noorden van Halfweg).

Het is mogelijk dat de kooien rond de grote meren zich aanvankelijk beter handhaafden dan die in de veendorpen, omdat de waterstaatkundige ontwikkelingen minder ingrijpend waren, maar hoe dan ook is in de loop van de achttiende eeuw het aantal vogelkooien in heel Rijnland sterk teruggelopen. Toen in 1814 de registratie van eendekooien verplicht werd gesteld, waren er in Rijnland nog slechts vijf in bedrijf. Twee daarvan lagen bij de grote meren (Vijfhuizen en Warmond) en drie in de veengebieden bezuiden de Rijn (twee in Hazerswoude en één in de door turfwinning sterk aangetaste Meeslouwerpolder in Stompwijk).³⁹ Hoewel er in 1732 opnieuw een 'redres van de verponding' is geweest, werden in de toen opgemaakte kohieren geen kooien genoteerd.⁴⁰ De kaart die Rijnland in 1746 liet vervaardigen, lijkt mij op dit punt onbetrouwbaar.⁴¹ Als basis voor deze kaart gebruikte de maker, Melchior Bolstra, de koperplaten van 1647, en kennelijk zijn de oorspronkelijk getekende kooien doorgaans eenvoudig blijven staan terwijl er geen nieuwe aan zijn toegevoegd. De kooi die de ambachtsheren van Bennebroek

35 Gemeentearchief Leiden (verder: GAL), Huisarchief Heren van Warmond, inv.nr. 329, Concept-ordonnantie etc (26 mei 1665); en: Contract, ende mede een reglement (juni 1675).

36 Van der Steur, 'Aantekeningen', 331-332.

37 M. Bulte, 'Het "slot van Nieuwerkerk"', *Haerlem Jaarboek* 1988, 65-77, aldaar 66-70. Over de stichting van de nieuwe kooi werd het hoogheemraadschap van Rijnland in 1701 geraadpleegd. OAR, inv.nr. 5862.

38 Bulte, 'Het "slot van Nieuwerkerk"', noot 13.

39 NA, Archief van de Opperhoutvesterij 1814-1856, inv.nr. 2068, algemene registers van eendekooien 1814-1851.

40 NA, Financie van Holland, inv.nrs. 496 en 497, kohier van het redres-generaal van de verponding van het Leidse kwartier, 1732.

41 Deze kaart, feitelijk de derde druk van de kaart van Douw en Van Broeckhuysen, herzien door Melchior Bolstra, is in facsimile uitgegeven: *Kaartboek Rijnland 1746*. Met een inleiding van G. 't Hart (Alphen a/d Rijn 1969).

in 1676 liet aanleggen, is er bijvoorbeeld nooit bijgetekend. Een globale schatting maken van het totale aantal kooien in Rijnland is voor de achttiende eeuw dus niet mogelijk.

Typen kooien en eigenaars

Bas van Bavel heeft niet lang geleden een interessante poging gedaan de opkomst van eendenkooien in het rivierengebied in verband te brengen met de algemene economische ontwikkeling aldaar, namelijk met de groeiende specialisatie en marktgerichtheid van de landbouw in deze regio en de intensivering van het grondgebruik. Hij constateerde dat de meeste kooien op grootgrondbezit lagen en dat ze vaak geëxploiteerd werden door middel van verpachting. Het ontstaan van een groep marktgerichte pachters in deze periode kwam goed van pas bij de exploitatie. De dure aanleg van een eendenkooi getuigde van de bereidheid grote investeringen te doen en financiële risico's te lopen. Dit zag men in deze regio ook in andere sectoren, zoals bij de opkomst van de grootschalige fruitteelt.⁴²

Hoe was dit in Rijnland? De kooien waarover we iets beter zijn ingelicht, namelijk in Bennebroek, Warmond, Vijfhuizen, en die van raadsheer De Block in Hazerswoude, bevestigen het beeld dat vooral grootgrondbezitters geïnteresseerd waren in de aanleg van een vogelkooi en ze deze door middel van verpachting wilden exploiteren. In Vriezkoop werd de aanleg van een kooi in circa twintig morgen slecht land overwogen door een poorter van Leiden.⁴³ Stedelijke en adellijke grootgrondbezitters investeerden dus in de vogelarij in Rijnland, maar zij waren niet de enige.

In de uitgevende gebieden werden kooien vermoedelijk ook vaak aangelegd door eigenaars van wat bescheidener stukken grond. Het verpondingskohier van Zoetermeer van 1632 laat zien dat eigenaars van vogelkooien doorgaans een huisje bij hun kooi hadden, en soms een paar morgen land. Het landsheerlijk voorschrift dat iedere eigenaar van een vogelkooi minstens acht morgen land moest bezitten (ingesteld om de buren te sparen voor de schade die eenden aan hun gewassen zouden kunnen aanbrengen)⁴⁴ werd in Zoetermeer met voeten getreden, vermoedelijk omdat er op een gegeven moment geen buren meer waren die last van de eenden hadden. De akkerbouw was namelijk vrijwel volledig uit de omgeving verdwenen. De huizen van de kooikers werden veelvuldig negatief gekwalificeerd: oud, vervallen, meestal van hout en zelden van steen, en ook het land werd vaak aangeduid als slecht. Er is geen sprake van pachters, dus de eigenaars exploiteerden de kooien kennelijk zelf. De vanginstellingen zelf werden vaak aangeduid met het verkleinwoord kooitje, en misschien ging het soms om niet meer dan één vangpijp.⁴⁵ De aanlegkosten daarvan moeten lager zijn geweest dan in het geval van Bennebroek, want er hoefde geen plas gegraven te worden. Over materiaal zoals hout en riet om matten van te maken beschikte de landeigenaar waarschijnlijk ook zelf, want op de resten van uitgevende percelen werden vaak lichte houtsoorten zoals wilg geplant. Hoewel er geen zekerheid is over het eventuele landbezit van deze personen in andere ambachten, is het heel onwaarschijnlijk dat we hier te maken hebben met grootgrondbezitters. Het lijken de erfgenamen en nakomelingen van boeren die hun eigen percelen hebben verslagturfd. De resten transformeerden zij tot een vogelkooi, of ze bouwden er althans een vangpijp. Het inkomen uit de vogelarij zal een neveninkomst zijn geweest naast hooibouw, houtbouw en vissen, en mogelijk arbeid in loondienst. De eendenvangst was seizoensgebonden. Het was al sinds het plakkaat van 1550 verboden om een groot deel van het voorjaar en tijdens de zomer een kooi te exploiteren, opdat de eenden de kans zouden krijgen te broeden. Ook nu concentreert de vangst zich nog in najaar en winter.⁴⁶ Het was dus een mogelijkheid om iets te verdienen in de maanden dat er weinig ander werk was.

Interessant is dat de Zoetermeerse eigenaars in de daaropvolgende decennia erin slaagden hun landbezit en de kooien te vergroten. Ter gelegenheid van de droogmaking van de Driemanspolder moesten de bedijkers de eigenaars van acht kooien met de gebroken landen en de resterende opstallen uitkopen. Bij

42 Van Bavel, 'Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied'.

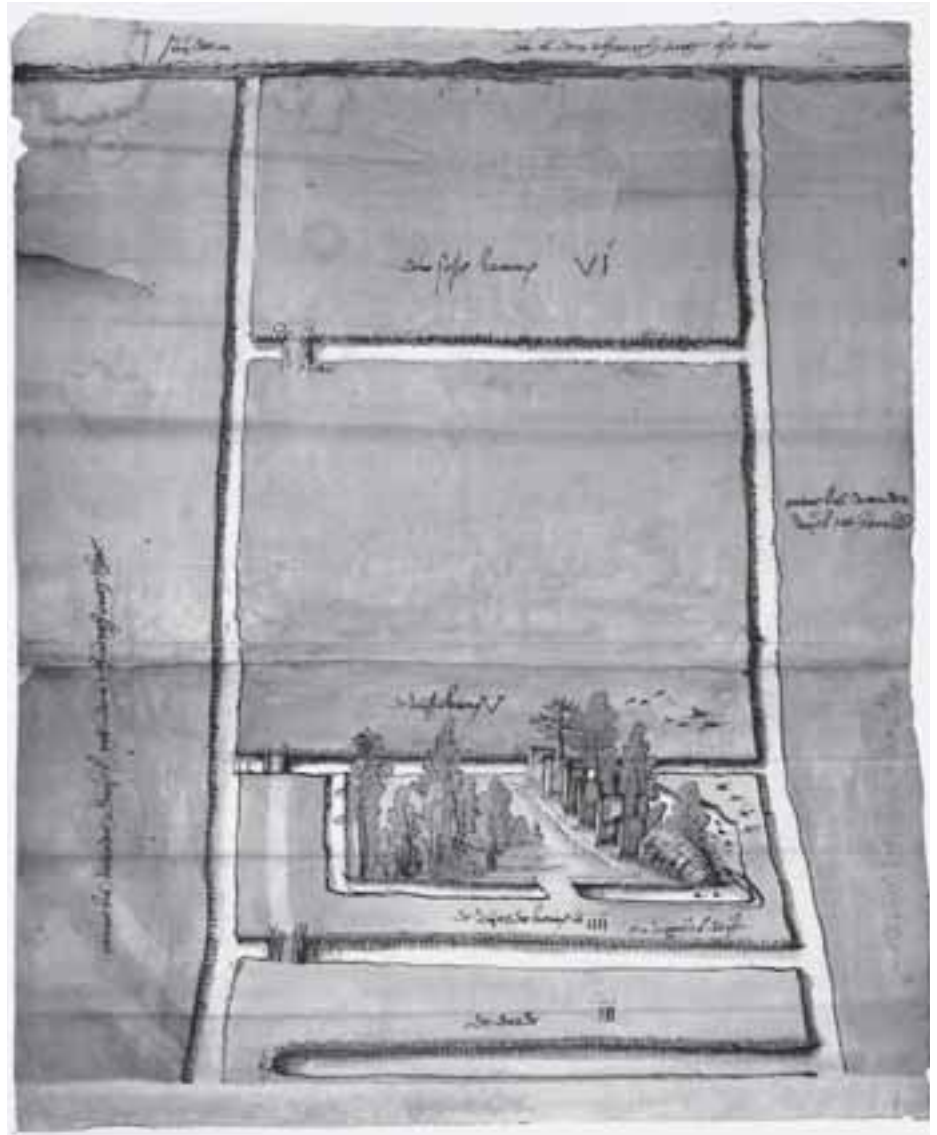
43 OAR, inv.nr. 220, fol. 47r (1-1-1582).

44 Opgenomen in het plakkaat op de eendenkooien van 1550. Dit plakkaat is gepubliceerd door Ketelaar als bijlage in 'De rechtsgeschiedenis van de eendenkooi', 25-26.

45 Gemeentearchief Zoetermeer, transcriptie door L. van Asperen van het verpondingskohier 1633 (het kohier is opgesteld in 1632).

46 Vgl. H. Dahles, *Mannen in het groen: de wereld van de jacht in Nederland* (Nijmegen 1990), 71. Volgens het plakkaat op de vogelkooien van 19 december 1550 moesten alle kooien van half maart tot 1 mei en van half juli tot 1 september gesloten zijn, om de eenden de kans te geven te broeden. Ketelaar, 'De rechtsgeschiedenis van de eendenkooi', 25-26.

5. Een eendenkooi met slechts één vangpijp, gelegen in Alphen, afgebeeld op een kaart uit het midden van de zestiende eeuw. Bron: Collectie Regionaal Archief Leiden PV 71829.IV.

56

de meeste kooien hoorde toen circa zeven of acht morgen land, in een enkel geval zelfs 32 morgen.⁴⁷ Twee eigenaars van kooien in de blokken Bovenweg en Buitenweg leverden memories bij Rijnland in, inhoudende dat hun kooien, boven de onkosten, minstens honderd respectievelijk tweehonderd gulden per jaar opbrachten. Uitgaande van vijftig maal de jaaropbrengst berekenden zij de schadeloosstelling alvast op 2500 respectievelijk 5000 gulden.⁴⁸ Het was veel te optimistisch gedacht, want uit latere stukken blijken twee kooien met omliggend land voor slechts 780 gulden en 932 gulden te zijn verkocht.⁴⁹ Boedelscheidingen en kooptransacties bevestigen het beeld dat grootgrondbezitters een grote rol speelden in de vogelarij, maar dat er tegelijkertijd nogal wat variaties waren in de groep eigenaars van eendenkooien. In Oudshoorn werden in 1603, 1622 en 1642 boedels gescheiden die naast de vogelkooi bestonden uit een aantal percelen land in het ambacht, samen ter grootte van circa twintig morgen.⁵⁰ Gezien de verhoudingen van die tijd kunnen we spreken van grootgrondbezitters, of in ieder geval van rijke boeren. Er waren toen immers nog zeer veel boeren in Holland die minder dan tien of zelfs vijf morgen land bezaten, dus met twintig morgen behoorde men tot een elite. In Veur hield Jeroen Willemsz rond 1640 een vogelkooi op een perceel van vijftien morgen.⁵¹ Bij een kooptransactie in 1635 ging een boerderij met 26 morgen land en een eendenkooi van de hand voor 17.000 gulden.⁵² In meer bescheiden boedels kan men echter ook kooien aantreffen. In 1624 werd in Oudshoorn een boedel gescheiden die was samengesteld uit: een

47 OAR, inv.nr. 8552a, Verklaring van H. van Zwieten, 24-2-1670.

48 OAR, inv.nr. 8552a, Memorie van de goederen etc. Eigenaars Jan Teunis Sebel en Cornelis Dirxs Val.

49 OAR, inv.nr. 8552a, Verklaring van schout en schepenen van Zoetermeer, 2 februari 1670.

50 Streekarchief Rijnlands Midden (verder: SARM), Rechterlijk Archief (RA) Oudshoorn, inv.nr. 1B fol. 31 (7-1-1603), inv.nr. 2A fol. 4v (25-11-1622), inv.nr. 4 fol. 107v (24-9-1642).

51 In OAR, inv.nr. 2822, lijst van polders in Rijnland 1641, waarop 'De polder daer Jeroen Willemsz zijn vogelkooi mede bemaelt in Voorschoten groot 15 morgen'. De polder lag in het deel van Voorschoten dat kort daarna werd afgescheiden en het zelfstandige ambacht Veur werd.

52 SARM, RA Alphen en Rietveld, inv.nr. 12, fol. 14v (30-3-1635).

vogelkooi met twee morgen land, een huis en een erf, en nog een huis en een erf met vier morgen land. Tezamen aan landerijen dus niet meer dan zes morgen.⁵³ De grote verschillen in belastingaanslag voor de verponding van 1632 suggereren ook al een grote variatie. De kooi in Middelburg werd toen aangeslagen voor dertig gulden, die in Voorhout voor minder dan drie. Verkooprijzen liepen uiteraard ook uiteen. In 1634 werd een vogelkooi liggende op één morgen land in Alphen verkocht voor 270 gulden,⁵⁴ en een paar jaar later werd in hetzelfde ambacht een kooi (zonder omliggend land) getaxeerd op 590 gulden.⁵⁵ De eerste kooi in Vijfhuizen bracht in 1695, kort voordat de neergang inzette als gevolg van de concurrentie, 1705 gulden op en de grote kooi in Warmond in 1802 nog meer, namelijk 2100 gulden, beide zonder het omliggende land.⁵⁶ De prijzen van kooien zijn echter moeilijk te achterhalen, omdat ze heel vaak werden verkocht met land erbij en de koopsom dan vooral bepaald werd door de grootte en kwaliteit van dat bijbehorende land. Ook maakte het verschil of bij de koop de tamme eenden waren inbegrepen of niet. Er zijn daarom weinig vergelijkbare gegevens, maar we kunnen in elk geval de conclusie trekken dat kooien niet exclusief waren voorbehouden aan grootgrondbezitters en andere kapitaalkrachten.

Even gevarieerd als de eigenaars waren de manieren waarop eenden werden gevangen en kooien gebouwd. Het werken met touwen en netten was het eenvoudigst. Zo gingen waarschijnlijk de boeren te werk, die voor luttele bedragen het recht van vogelarij in een bepaalde wetering pachtten van hun ambachtsheer. Het recht om op de Wijde Aa te vogelen werd in 1586 bijvoorbeeld verhuurd voor één gulden en twee vette vogels per jaar.⁵⁷ Het kooien was een veel verfijndere vangsttechniek, met ongetwijfeld grotere opbrengsten. Tussen de kooien onderling waren echter weer grote verschillen. Het is waarschijnlijk een misvatting om te denken dat de vorm die de meeste moderne kooien hebben ook dominant was in vroeger eeuwen. Deze vorm noemt men het 'roggenei-model'. De kooiplas is daarin min of meer rechthoekig en heeft vangpijpen op elk van de vier hoeken, het kooibos is eveneens rechthoekig en het geheel is vrij groot en symmetrisch. Op oude kaarten, bijvoorbeeld van het eiland Ruigoord, zien we echter ook ronde kooien met drie in plaats van vier vangpijpen. Een heel bijzondere kaart uit het midden van de zestiende eeuw toont een enkele vangpijp. De rol van de kooiplas wordt vervuld door extra sloten en in plaats van een kooibos zijn er alleen enkele bomen. De kaarttekenaar heeft erbij geschreven: 'een vogheldrift'. Vogeldrift is een synoniem van vogelkooi.⁵⁸ Gezien de aanwezigheid van een serie schermen waarachter de kooiker zich kon verschuilen, werden de wilde eenden in de pijp gelokt (niet gedreven) en het werkingsprincipe was dus hetzelfde als bij een grote kooi. Het betreft hier het laatste stuk van een langgerekt perceel in het Rijnlandse veenweidegebied, namelijk in Alphen, en de drift lag vrij ver van de boerderij, vermoedelijk in het stilste en natste gedeelte van het perceel.⁵⁹ In een hoek van de polder Nesse, nu behorend tot Boskoop, getuigt een fijnmazig slotenpatroon nog altijd van de eendenkooi die hier in een ver verleden gelegen heeft. Hoewel het ontbreken van enig spoor van een kooiplas veel vragen heeft opgeroepen, is dit terrein recentelijk toch erkend als kooirelict. Het wordt nu beschermd en beheerd door de Stichting Het Zuid-Hollands Landschap.⁶⁰ De combinatie van de afbeelding van de vogelpijp op de zestiende-eeuwse kaart met het landschappelijk onderzoek in de polder Nesse suggereert dat de oude kooien in het Rijnlandse veenweidegebied vaak sterk afweken van het ideaaltypische roggenei-model.⁶¹

Het vogelen werd in Rijnland in de vroegmoderne tijd dus beoefend op verschillende manieren, die niet allemaal even grootschalig en kapitaalintensief waren. Het was in dit opzicht sterk vergelijkbaar met de binnenvisserij. De verschijningsvormen hiervan liepen uiteen van het uitwerpen van een hengel, via het plaatsen van stand want in weteringen en het vangen van aal door molenaars bij hun poldersluisjes, tot de zeer grootschalige aalvisserij bij het sluisencomplex van Spaarndam en Halfweg.⁶² Er was ook bij het vogelen sprake van een glijdende schaal van kapitaalintensiviteit.

53 SARM, RA Oudshoorn, inv.nr. 2A fol. 40v (1624).

54 SARM, RA Alphen en Rietveld, inv. nr. 11, fol. 50v (1-8-1634).

55 SARM, RA Alphen en Rietveld, inv. nr. 13, fol. 3 (5-5-1637).

56 Bulte, 'Het "slot van Nieuwerkerk"', 67; Van der Steur, 'Aantekeningen', 332.

57 GAL, Huisarchief Heren van Warmond, inv.nr. 69.

58 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 22 (Leiden 1986), 528.

59 De kaart is gelokaliseerd door P.J.M. de Baar in zijn artikel 'Een kaartverhuizing', *Leids jaarboekje* (1975) 110-116. Hierin is de gehele kaart afgebeeld. Het perceel was eigendom van het Leidse Catharinagasthuis.

60 Zie hierover: K. van der Kooij, J. van Gemeren en E. Meijer, 'Raadsel eendenkooi opgelost', *Landschapsbeheer in Zuid-Holland* (juni 2004), 8-9.

61 Ik ontleen deze gedachte aan een gesprek met John van Gemeren te Reeuwijk.

62 Zie over de economische aspecten van de sluisvisserij bij Spaarndam: P. J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998), vooral 171-181.

Verklaringen voor opkomst en verdwijnen van kooien in Rijnland

Wanneer de oudste kooien in Rijnland werden gebouwd, is evenmin bekend als voor de rest van het land. Het is dus mogelijk dat er al eeuwen eerder werd gekoooid, maar er zijn aanwijzingen dat het verschijnsel vooral in de zestiende eeuw om zich heen greep. Jacoba van den Woude, ambachtsvrouw van Warmond, Alkemade en Esselijkerwoude, uitte in 1521 haar zorgen over haar inkomsten uit de verpachting van vogelwateren in de drie dorpen, 'overmits die veelheit vande driften oft koeijen die een ijgelyck maect'.⁶³ Ze was ongetwijfeld bang dat de eenden zich zouden concentreren in die nieuw opgerichte driften of kooien en wegblijven van de weteringen, poelen en meren die zij zelf jaarlijks verpachtte aan vogelaars. Een jaar later vaardigde het hoogheemraadschap van Rijnland een keur uit waarin houders van eenden en ganzen werd geboden hun dieren van andermans land te houden (1522). Wie toch een vreemde eend of gans op zijn land aantrof, mocht hem dood slaan.⁶⁴ Er is niet veel fantasie voor nodig om achter de eendenhouders kooikers te zien. Kennelijk bezorgden ze hun omgeving toenemend overlast en moest de keur dat tegengaan. In die zin is deze keur is soort voorloper van het plakkaat op de vogelkooien van 1550. Ook het vogelen met netten en touwen begon juist in de zestiende eeuw regelgeving te vereisen. Een Rijnlandse keur uit 1541 (herhaald in 1562) trad op tegen vogelaars die dammen doorstaken en heulen, duikers en sluizen open zetten om ervoor te zorgen dat polders onder water kwamen te staan en meer vogels zouden aantrekken. Het was hard nodig dit te verbieden, zo werd uitgelegd, omdat er lieden waren die er niet voor terugdeinsden deze praktijken bij nacht en ontij uit te voeren, nota bene terwijl de molens maalden om de polders juist van water te ontdoen.⁶⁵

Vermoedelijk nam het aantal eendenkooien in de zestiende eeuw dus toe, bereikte ergens in de zeventiende eeuw een hoogtepunt en liep sindsdien terug, tot er in 1814 nog maar enkele in bedrijf waren. Voor deze ontwikkeling bestaan ongetwijfeld niet één, maar verschillende oorzaken. Al door Van der Heide en Lebret werd gewezen op de in het algemeen fatale invloed van ontwatering op eendenkooien.⁶⁶ Van Bavel benadrukte de economische factoren, met name de investeringsbereidheid, en vrij algemeen wordt in de literatuur gewezen op de betekenis van toe- of afnemende vraag naar eend als gevolg van demografische ontwikkelingen en de groei van steden.⁶⁷ Natuurlijk kan ook nog de eendenvlucht op zichzelf bepaalde veranderingen hebben ondergaan. Voor definitieve uitspraken over de betekenis van de verschillende factoren is het nu verrichte onderzoek te beperkt, maar enkele suggesties zijn wel mogelijk.

De om zich heen grijpende bepoddering en de droogmaking van meren en veenplassen hadden onmiskenbaar een negatieve invloed op het kooibedrijf. De bronnen zijn vaak zeer duidelijk over het rechtstreekse verband tussen de waterstaatkundige ontwikkelingen en het voorkomen of verdwijnen van eendenkooien. De ontwatering heeft dus een cruciale rol gespeeld, in elk geval in het Rijnlandse veenweidegebied. Het gaat hier om kooien die het moesten hebben van het feit dat in de wijde omgeving de polders tijdens het vangstseizoen blank stonden. Het spiegelbeeld van die ontwikkeling is de verspreiding van kooien in de zestiende eeuw, toen veel grond in Rijnland te nat werd om als bouw- of weiland gebruikt te worden. Sommige landeigenaren besloten als reactie daarop om in hun perceel te gaan slagturven, andere om een molentje te stellen ten einde het waterpeil te verlagen en het land als weiland te behouden, weer anderen kozen ervoor een vogelkooi in te richten. Al deze verschijnselen namen toe in de zestiende eeuw en waren reacties op de vernatting van het landschap. Toch is deze verklaring niet afdoende. Rond de grote meren waren aan het begin van de negentiende eeuw immers ook nauwelijks meer werkzame kooien over, terwijl daar aan water geen gebrek was. Het vele gepraat over droogmaking van het Haarlemmermeer had nog niets opgeleverd en ook elders in Rijnland waren nog grote plassen over. Andere factoren moeten dus ook een rol hebben gespeeld.

Het is aannemelijk dat in de periode van circa 1500 tot 1670 de demografische

63 GAL, Huisarchief Heren van Warmond, inv.nr. 67. Staat van leengoed, bezeten door Jacoba van den Woude, 1521. Met dank aan Bart Ibelings voor de archiefverwijzing.

64 J.L. van der Gouw, *Dingboeken van het college van dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland 1520-1557* (Amsterdam/Leiden 1980) 30.

65 OAR, inv.nr. 216, fol. 28r-v (1541) en OAR, inv.nr. 218, fol. 188r-v (1562).

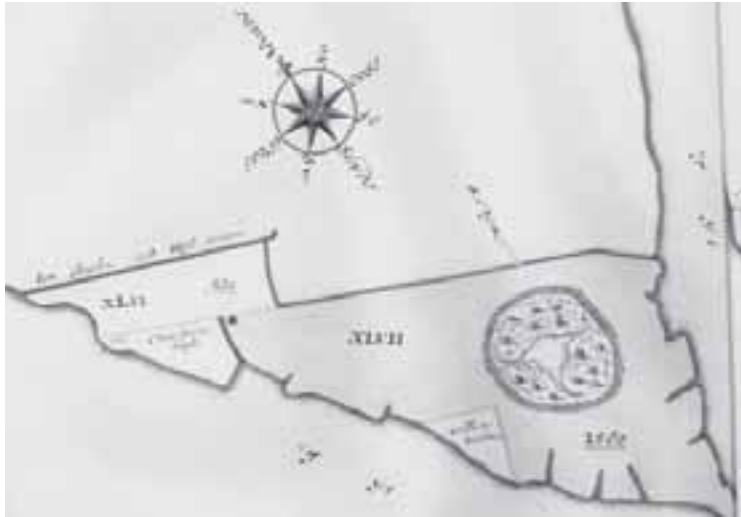
66 Van der Heide en Lebret, *Achter de schermen*, 132.

67 Poldervaart, 'Eendenkooien', 52-53.

ontwikkelingen het kooibedrijf hebben gestimuleerd. De enorme groei van de plattelandsbevolking en van de bevolking van Leiden, Haarlem, Gouda en Amsterdam heeft de vraag naar eendenbout ongetwijfeld goed gedaan. De afname van het aantal kooien tussen de zeventiende eeuw en 1814 sluit globaal gezien dus aan bij de achteruitgang en de verarming van de bevolking van de meeste Hollandse steden na 1670. Toch verklaart ook deze factor niet alles. In het veenweidegebied verdwenen de kooien nog tijdens de Gouden Eeuw, getuige de gang van zaken in de Driemanspolder en de polder Rietveld. Met de vraag naar eendenbout was het toen waarschijnlijk nog goed gesteld, maar het was over het algemeen kennelijk toch interessanter om de percelen voor landbouw geschikt te maken.

In aansluiting bij wat Van Bavel veronderstelde over het rivierengebied, kunnen we aannemen dat de keuze om binnen een bepaalde economische conjunctuur wel of niet in een kooi te investeren ook in Rijnland veel gewicht in de schaal moet hebben gelegd. Edelen, burgers en boeren blijken in de loop der eeuwen bereid en in staat te zijn geweest om geld te steken in de aanleg van verschillende soorten vanginstellingen, zowel klein- als grootschalig. Maar zij waren daartoe in de zestiende en begin zeventiende eeuw meer geneigd dan later. Waarom? Misschien speelden veranderingen in de structuur van grondeigendom een rol, gezien de dominerende rol van grootgrondbezitters bij de aanleg en exploitatie van de grotere kooien. De indruk bestaat dat in veel delen van Nederland in de loop van de achttiende eeuw het grondbezit van stedelingen en van religieuze instellingen achteruit ging, en steeds meer grond in handen van de lokale bevolking raakte.⁶⁸ Er is echter nog te weinig bekend over de ontwikkelingen van het grondbezit in Rijnland om daar met zekerheid iets over te zeggen.

Wat wel duidelijk is, is dat de waarde van grond in Rijnland over het algemeen een grote stijging doormaakte en dit zal verklaren waarom grondbezitters in Rijnland op den duur andere keuzes maakten dan die in het rivierengebied. In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw was het aanleggen van een kooi of vangpijp een manier om vrijwel waardeloze percelen toch rendabel te maken. De toenemende afzetmogelijkheden voor eendenbout maakten de benodigde investeringen de moeite waard. In de loop van de zeventiende eeuw vond onder invloed van de prijsstijgingen van akkerbouw- en veeteeltprodukten een verdere intensivering van grondgebruik plaats, vooral met behulp van bemaling. Het weideseizoen werd verlengd, de polders stonden in najaar en winter minder lang of helemaal niet meer onder water. Uitgeveende polders, uitstekend bruikbaar voor eendenvangst, werden drooggelegd. Het veenweidegebied werd daardoor minder aantrekkelijk voor eenden. Aan de vraag naar eend werd vermoedelijk steeds meer voldaan door kooien in andere gebieden, bijvoorbeeld die bij de grote rivieren. Kooien leggen nu eenmaal relatief een zeer groot beslag op grond en een klein beslag op arbeid. Het hart van Holland raakte in de loop van de vroegmoderne tijd behoorlijk dichtbevolkt en onderscheidde zich in dit opzicht van bijvoorbeeld het rivierengebied, dat toch min of meer perifeer bleef. De grond werd dus eenvoudig te duur voor het gebruik dat een eendenkooi ervan maakte. Kooien vindt men in principe daarom altijd in een wat afgelegen gebied. Afgezien van een enkele kooi op een toplokatie konden zij zich dan ook in het centrale deel van Holland, ondanks de vele wateren, op den duur niet handhaven.

6. Ronde eendenkooi met drie vangpijpen, gelegen op het eiland Ruigoord in het IJ. Bron: Blad uit het kaartboek van de eigendommen van Rijnland, langs de Spaarndammerdijk en in het IJ gelegen, door Johan Douw, 1668. Kaartenverzameling Rijnland A 4267 (Atlas nr. 7).

⁶⁸ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 631-634.